

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Соціологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема №10 «Маргінальна особистість. Девіантна особистість»

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету №6
Протокол від 25.08.2023 р. №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
Ради ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та
психології Протокол від 15.08.2023 р. №8

Розробник:

Професор кафедри соціології та психології, доктор соціол. н., професор,
Нечитайло Ірина Сергіївна

Рецензенти:

1. Доцент кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін Державного біотехнологічного університету, к. соціол. н., доцент Борюшкіна О. В.;
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, к. соціол. н., Мороз А. В.

ТЕМА 10. МАРГІНАЛЬНА ОСОБИСТІСТЬ. ДЕВІАНТНА ОСОБИСТІСТЬ

План

10.1. Маргінальність як соціальний феномен.

10.2. Девіантна поведінка: причини та форми

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Нечітайло І. С. Соціологія : навч-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечітайло]. Харків, 2021. 116 с.
2. Веред І. С., Кушнір Ю.В. Соціологія девіантної поведінки. Навчальний посібник. Донецьк : КІЦ, 2013. 192 с.
3. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
4. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В. М. Пічі [Ю. Ф. Пачковський, О. І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів: Новий світ-2000, 2018. 658 с.
5. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний реурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.07.2023.
6. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Допоміжні

7. Зімбардо Ф. Ефект Люцифера. Чому хороші люди чинять зло ; переклад – Л. Шерстюк. Київ : Yakaboo Publishing, 2017. 584 с.
8. Лобанова А.С, Калашнікова Л. В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
9. Психолого-правові аспекти кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей : монографія / за ред. д-ра юрид. наук, професора, академіка Нац. акад. правових наук України, засл. юриста України О. М. Бандурки / Кол. авт. О. Євдокімова та ін. Харків : Факт, 2021. С. 83–104.
10. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
11. Фром Е. Анатомія людської деструктивності [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://surl.li/afljq>. Дата звернення: 31.07.2023.
12. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці ; Переклад П. Таращук. Київ : Ви-во «Камбук», 2020. 452 с.

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

10.1. Маргінальність як соціальний феномен

Суспільні трансформації сприяли виникненню соціально-політичних та економічних відносин якісно нового типу. Перехідне українське суспільство кінця 1990-х початку 2000-х характеризувалося динамічністю та несформованістю соціальної структури. На тлі трансформаційних процесів, які активно розгорталися, відбувалося поширення невизначеності власної соціальної позиції, неадаптованість, низькі показники соціального самопочуття. Трансформація зачепила не лише підвалини політичної та економічної сфери, а й вплинула на ціннісно-нормативну сферу. В оцінках науковців та політиків тогочасне українське суспільство повною мірою заслуговувало статусу маргinalного.

Вперше у соціологічний обіг поняття маргінальності (від латинського *margo* – край, межа) ввів у 1928 р. американський соціолог Роберт Езра Парк у статті «Людська міграція та маргінальна людина» (*Park R. E. Human Migration and Marginal Man. American Journal of Sociology. 1928. Vol. 33. № 6. Pp. 882-893*). Досліджуючи міграційні процеси, Роберт Парк аналізує «особистість на межі» двох культур, які нерідко конфліктують між собою. Поняття маргінальна людина Р. Парк використовував для характеристики неадаптованості «культурних гібридів». Вчений характеризував маргінальність не лише як стан на межі, а й як приналежність одночасно до двох груп чи культур.

В основі природи *маргінальної особистості* – почуття моральної дихотомії, перебування «в двох світах» одночасно, роздвоєння і конфлікту, коли старі звички відкинуті, а нові ще не сформовані.

Р. Парк відзначав, що періоди переходу і кризи в житті більшості людей схожі з тими, що переживає іммігрант, коли залишає батьківщину. Правда, на відміну від міграційних переживань, маргінальна криза визначалася ним як хронічна та беззупинна.

Маргінал, за Р. Парком, набуває комплексу негативних психологічних ознак: серйозні сумніви у власній цінності; невизначеність зв'язків із друзями; страх бути ізольованим; хвороблива сором'язливість; самотність і надмірну мрійливість; гіпертрофоване занепокоєння щодо власного майбутнього; уникнення будь-якого ризикованого вчинку; нездатність насолоджуватися і впевненість у несправедливому ставленні оточуючих.

Нерідко внутрішній конфлікт, моральна і психологічна криза, втрата соціальних орієнтирів завершується трагічно. Тривалість перебування в стані дезадаптації закріплює риси маргінальної особистості та формує маргінальний тип.

Р. Парк заклав класичні основи соціологічного дослідження маргінальності, зокрема культурологічний підхід в її поясненні. Надалі вивченню проблем маргінальності, маргінальної ситуації, маргінального

статусу, маргінальної ролі, характеристик та типів, умов та стадій маргінальності присвятили свої роботи Е. Стоунквіст, Т. Веблен, Т. Шибутані, У. Самнер, А. Фарж, Б. Манчіні, М. Голдберг, Р. Мертон, а також вітчизняні радянські та пострадянські науковці Є. Стариков, Є. Рашковський, Б. Шапталов, В. Муляр, А. Атоян, З. Голенкова, О. Ігітханян, В. Шапінський, І. Казарінова, І. Прибиткова, І. Попова, О. Черниш, М. Черниш, Є. Головаха та інші.

Концепцію маргінальної людини Р. Парка уточнили та розширили, застосовуючи до вивчення різноманітних соціальних процесів, однак і сьогодні є питання однозначного трактування основних понять, що описують соціальну маргінальність. Виокремилися різноманітні ракурси розуміння маргінальності та пов'язаних із нею причинно-наслідкових процесів.

Труднощі у визначенні маргінальності характеризує І. Попова. По-перше, сам термін широко використовується у різних науках (соціологія, соціальна психологія, політологія, філософія, економіка тощо), що сприяє міждисциплінарному, загальному характеру. По-друге, в процесі застосування поняття з'явилося кілька його трактувань, що пов'язувалися з різними типами маргінальності. По-третє, нечіткість у визначенні ускладнила процес вимірювання явища, його емпіричної інтерпретації.

Розрізняють *американську* та *європейську традиції* у трактуванні поняття маргінальності.

Американська традиція (починаючи з Р. Парка) зосереджується переважно на вивченні культурного конфлікту, який виникає при переході особистості з однієї спільноти в іншу з відмінною культурою, субкультурою, стилем життя (Е. Стоунквіст, Е. Х'юз, Т. Шибутані). Зокрема Е. Стоунквіст доповнює характеристики маргінальної людини оптимістичними положеннями про можливість подолання культурного конфлікту, але за тривалий час, близько 20 років. Він розрізняє *три фази еволюції маргінальної людини*:

- 1) особистість не усвідомлює перебування в процесі конфлікту культур, а лише «всмоктує» панівну культуру;
- 2) конфлікт стає усвідомленим;
- 3) пристосування до ситуації: успішне або ні.

Е. Х'юз розширив поле застосування поняття маргінальності не лише до расових та культурних взаємодій, а й до наслідків соціальної мобільності, соціальних змін, які зумовлюють занурення особистості у стан невизначеності власної ідентифікації.

Т. Шибутані вводить категорію «маргінальний статус» як позицію, в якій втілюються протиріччя структури суспільства. Він зазначає, що не завжди є взаємозв'язок між маргінальним статусом та комплексом негативних психологічних рис маргінальної людини, що описували Р. Парк та Е. Стоунквіст. Маргінальні групи можуть не усвідомлювати культурний конфлікт, формувати соціальне середовище з власними цінностями. Чинником психологічних розладів найчастіше є ситуація ідентифікації з вищою стратою та неприйняття до неї особистості.

Р. Мертон розглядає маргінальність як специфічний стан, що супроводжує прагнення і діяльність індивіда(ів) щодо входження до референтної групи, яка не схильна його (їх) приймати.

Отже, для американської традиції притаманний суб'єктивно-психологічний, культурологічний підхід визначення маргінальності.

Європейській традиції (починаючи з М. Вебера та К. Маркса) властиве дослідження структурної (соціальної) маргінальності, з акцентуванням на об'єктивній соціальній зумовленості маргінальності, визначенні умов та чинників цього явища. Предметом аналізу стає взаємозалежність маргінальності та соціальної структури суспільства. З позиції таких поглядів, маргінали – це декласовані елементи, проблемні групи, представники «соціального дна», та/або соціальні групи, які виключені із системи суспільних зв'язків (К. Рабан, А. Фарж). Маргінальність переважно пов'язується із соціальним виключенням, витісненням чи добровільним відходом.

Радянські соціологи вважали маргіналами тих людей (або групи), які брали недостатню участь у соціально-культурних, економічних, ідеологічних сферах, не виконували суспільних функцій, існували на нелегітимні засоби чи соціальні видатки. Іншими словами, маргінальними вважалися індивіди і групи, ізолювані від суспільства.

У вітчизняній соціології набув поширення розгляд маргінальності в контексті розвитку суспільних відносин, як прояв відносин соціально-поляризованого суспільства, а не лише як наслідок етнокультурного конфлікту. Маргінальність – характеристика явищ, що виникають у процесі взаємодії різних культур, соціальних спільнот, у результаті чого частина соціальних суб'єктів у суспільстві потрапляє за межі усталених структур та/або культур (за І. Прибитковою).

Переосмислення маргінальності в контексті ситуації в Україні дало підстави С. Макеєву виокремити два рівні аналізу маргінальності (за Н. Коваліско).

По-перше, можна трактувати маргінальність як проєкцію загальної маргінальної ситуації, характерної для суспільства загалом та окремих соціальних груп на межі двох соціальних структур. При цьому *маргінальну ситуацію* вчений визначає як систему зовнішніх та внутрішніх умов існування, що виникає внаслідок широкомасштабних якісних нееволюційних суспільних змін, яким притаманна зміна державного устрою, трансформація соціальної структури та ціннісно-нормативної системи світосприйняття. Це – *структурна* маргінальність, причиною якої є вилучення індивідів та соціальних груп із системи виробничої діяльності, відсторонення від виконання суспільних та політичних функцій, споживання духовних цінностей. Так, наприклад, в Україні 1990-х рр. масове безробіття, зубожіння значної частини населення, масова зміна соціального та професійного статусу зумовили маргінальну ситуацію.

По-друге, маргінальність – прояв перебування особистості в маргінальному статусі, що зумовлений індивідуальними обставинами, але

однак під впливом маргінальності у першому значенні. Тобто, це – культурне (суб'єктивно-психологічне) трактування маргінальності, яке закладене представниками американської соціології.

Соціально-психологічна маргінальність характеризується внутрішньою конфліктністю, що зумовлює тривожність, настороженість, агресивність та відчуженість стосовно соціального середовища.

Соціальна та соціально-психологічна маргінальність описують дещо різні феномени: не завжди соціальний маргінал має ознаки соціально-психологічної маргінальності. Підґрунтям для соціально-психологічної маргінальності може слугувати висока соціальна динаміка, стрімкість соціальних змін, рухливість та хаотичність у культурному, політичному та економічному сенсі (за Л. Бевзенко).

10.2. Девіантна поведінка: причини та форми

В усі часи особистість перебуває під суспільним контролем, суспільство намагається примусити її демонструвати конформну поведінку. Відхилення від встановлених стандартів викликали осуд, покарання і загрожували дестабілізацією.

У перекладі з латинської «девіація» означає відхилення (від певної норми). Тобто початковим для розуміння сутності девіантної поведінки є поняття «норма».

Соціальні норми – це засновані на цінностях правила поведінки, очікування і стандарти, які регулюють дії та вчинки людей, соціальних груп, зміцнюючи стабільність та єдність суспільства.

Норми втілюються в юридичних законах, моралі, етикеті. Вихід за ці норми розцінюється суспільством як девіантна поведінка. У більшості випадків вона засуджується суспільством: від осуду до кримінального покарання.

Девіація – це відхилення від прийнятих у суспільстві норм, починаючи від незначних і завершуючи найбільш суттєвими та серйозними, що загрожують життєдіяльності окремих груп, суспільству загалом.

Соціальні відхилення – це не випадкові факти, а процеси, що набули певного поширення в суспільстві.

Для того, щоб індивідуальні негативні відхилення набули якості соціальних, потрібні такі умови:

- однакова спрямованість таких відхилень у подібних груп людей в однакових умовах;
- близькість причин, які викликають ці відхилення; повторюваність, стійкість зазначених явищ.

Девіантність не слід розуміти як об'єктивну якість конкретної поведінки. Це відносне оціночне поняття. Кожне суспільство виробляє свої уявлення про норми, а відповідно і про девіації. Більше того, соціальні норми відрізняються у різних класів та груп одного і того самого суспільства.

Девіація відносна щодо:

- а) історичної епохи;
- б) культури суспільства.

Відносність у науці прийнято називати релятивізмом.

П. Сорокін дійшов висновку, що за змістом вчинку не можна сказати, злочинний він чи ні. Навіть вбивство, зґвалтування, дітовбивство, батьковбивство у багатьох народів не вважалися злочинами. Крадіжка часто розглядалася як благодіяння.

Не вирішує проблеми і «небезпечність» вчинків для суспільства. Дуже часто злочином вважалося те, що суспільству ніякої шкоди не завдавало. У деяких народів злочином вважалося, коли хтось наступав на тінь іншої людини. В Індії злочином вважалася купівля молока браміном (представник вищої касты), за це він переводився до нижчої касты. Водночас вбивство людини тим самим браміном могло бути непокараним.

П. Сорокін визначає дев'яцією злочинні чи заборонені акти як такі, що суперечать «дозволено-належному» шаблону поведінки. Наприклад, в межах індійської кастової системи для брахманів вважалися нормою релігійні медитації та інтелектуальні заняття, фізична праця для них розглядалася як заняття нечисте з релігійної точки зору. Закони Ману (Індія, II ст. до н. е.) визначали поведінку членів суспільства. Недотримання таких правил визначалося як дев'яція.

Критерії девіантності змінюються в часі, і навіть у межах однієї і тієї самої культури. Поняття дев'яції може мати сенс, коли соціальній ситуації притаманний консенсус у визначенні правил соціального життя. Стабільність такого консенсусу зумовлює чітке визначення «девіації» як того, що відхиляється, порушує визначені типові очікування щодо поведінки особистості. Коли таких типових очікувань немає, неможливо бути девіантом. Оцінка девіантності поведінки тісно пов'язана із тим, хто висуває про неї судження. Залежно від «суддів» поведінка може вважатися девіантною або ні. Щоб визначити відхилення, потрібно мати норми.

Іноді досить важко кваліфікувати той чи інший вчинок як дев'яцію: норми, стандарти в суспільстві рухливі, відносні, по-різному сприймаються різними групами. Швидкі соціальні зміни та ситуації, яким притаманна плюралістичність та невизначеність стандартів, ускладнює орієнтацію людей: їм важко визначити, що є нормою, а що – ні. Відбувається швидка зміна у визначенні ситуації, і те, що вчора було девіантним, уже таким не вважається; і навпаки – нормальна в минулому поведінка сприймається як відхилення.

Суспільство визначає, яку поведінку вважати дев'яцією. Деякі види поведінки повсюдно вважаються дев'яціями, оскільки завдають суспільству реальної шкоди і характеризуються високою мірою соціальної небезпеки. Визнаються як девіантні у більшості суспільств в різні історичні часи: вбивство, садизм, кровозмішення (інцест), сексуальне насилля.

Суспільство захищається від такої поведінки, тому що вона здатна викликати глибоку соціальну дисфункцію.

Проблема девіації викликала інтерес у соціологів передусім з огляду на потребу з'ясувати два основні питання:

- що вважати нормою та відхиленням?
- чому люди поводять себе девіантно, навіть у випадку, коли їм відомо, що порушення норм жорстко карається?

У період різких переломів у суспільстві часто порушується єдність буття і свідомості, виникає невідповідність взаємодії суб'єктів і соціальних інститутів, неадекватність соціальної політики і моралі. Розмитість норм, ослаблення соціальної регуляції спотворює духовні і культурні підвалини для такої поведінки. Відбувається розрив між прагненням до швидкого зростання матеріального дброду і відсутністю важелів саморегуляції, заснованих на високій культурі і духовності.

Фактори девіантної поведінки

Біологічні:

- наслідки спадковості;
- вплив природного середовища;
- порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму;
- вроджені психопатії;
- мінімальні мозкові дисфункції внаслідок органічного враження головного мозку.

Психологічні:

- акцентуації характеру;
- інфантилізм;
- підвищений рівень тривожності;
- різноманітні реакції (емансипації, групування з друзями, відмови, компенсації, захоплення (хобі) тощо);
- задоволення почуття цікавості;
- потяг до самоствердження;
- потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації.

Соціально-економічні:

- зниження життєвого рівня населення;
- майнове розшарування суспільства;
- обмеження соціально схвалених способів заробітку;
- безробіття.

Соціально-педагогічні:

- зростання кількості сімей з конфліктними та асоціальними стилями виховання.

Соціально-культурні:

- зниження морально-етичного рівня населення;
- поширення кримінальної субкультури;
- руйнування духових цінностей;
- наростання неформальних об'єднань, в яких домінує культ сили;
- пропаганда у засобах масової інформації насильницьких та безвідповідальних стереотипів поведінки.

Види девіантної поведінки. В залежності від способів взаємодії з реальністю та порушенням тих чи інших норм суспільства прояви девіантної поведінки поділяються на 5 видів:

1. Делінквентний вид девіантної поведінки – сукупність протиправних вчинків та злочинів, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам.
2. Адиктивний вид девіантної поведінки – поведінка, що зумовлюється залежністю від різних хибних пристрастей.
3. Патохарактерологічний вид девіантної поведінки – поведінка, що зумовлюється патологічними змінами характеру, що сформувалися в процесі виховання.
4. Психопатологічний вид девіантної поведінки – ґрунтується на психопатологічних симптомах та синдромах – це прояви тих чи інших психічних порушень та захворювань.
5. Ґрунтується на суперцінностях – це виявлення обдарованості, таланту, геніальності в якійсь сфері діяльності, які виходять за рамки звичайного, нормального сприйняття.

Девіантна поведінка особистості часто пов'язана з її важковиховуваністю у дитинстві. Остання, на думку Н. Максимової, може бути зумовлена:

- несформованістю особистісних структур, низьким рівнем моральних уявлень і соціально-прийнятих навичок поведінки (в цьому випадку йдеться про педагогічну занедбаність);
- особливостями в розвитку вищої нервової діяльності (акцентуації характеру, емоційна нестійкість, імпульсивність тощо);
- невмілими виховними впливами (йдеться про хибну або ситуативну важковиховуваність);
- функціональними новоутвореннями особистості, зокрема, неадекватною самооцінкою і рівнем домагань, що ведуть до виникнення смислових бар'єрів стосовно вихователів, афекту неадекватності тощо, тобто до власне важковиховуваності.

У зв'язку з цим дослідниця зазначає, що тривале незадоволення життєво важливих потреб особистості може призвести до активізації психологічних захистів, результатом чого є формування особистісних новоутворень, що викривлюють сприйняття довкілля на користь уявлень, які задовольняють суб'єкта. Поведінка в цьому випадку стає сурогатом тієї соціально цінної діяльності, яка б дійсно призвела до задоволення життєво важливих потреб.

Викривлене уявлення особистості про ставлення до неї з боку оточуючих, закріплюючись, стає своєрідною позицією, що визначає весь її подальший розвиток. Людина знаходить виправдання своєї незадоволеності, бачить причини невдач не у власних недоліках, а в несправедливості, недобррозичливості з боку інших, в несприятливих обставинах, якомусь

випадку тощо. Це веде до невідповідності між усвідомленням особистістю свого ставлення до себе, до інших, до власної діяльності і є реальним змістом та проявом цих відносин, причиною виникнення неузгодженості ставлень або когнітивного дисонансу. Внаслідок цього вимоги суспільства можуть залишатися зовнішніми щодо такої особистості, тому вона не прийматиме їх. Оскільки з розвитком особистість дедалі стає незалежною від зовнішніх впливів, існує загроза, що її поведінка все помітніше відхилятиметься від соціально-прийнятих норм.

Загалом до психологічних проявів девіантної поведінки особистості відносять такі:

- духовні проблеми, зокрема, відсутність або втрату сенсу життя, переживання внутрішньої порожнечі, блокування самореалізації духовного потенціалу тощо;
- деформацію ціннісно-мотиваційної сфери – несформовані або редуковані моральні цінності (совість, відповідальність, чесність), переважання девіантних цінностей, ситуативно-егоцентричну орієнтацію, фрустрованість вищих потреб, внутрішні конфлікти, малопродуктивні механізми психологічного захисту;
- емоційні проблеми – тривогу, депресію, переважання негативних емоцій, алекситимію (ускладнення в розумінні своїх переживань і невміння сформулювати їх у словах), емоційне огрубіння (втрата здатності визначати доцільність, доречність тих чи інших емоційних реакцій, дозувати їх), афективність тощо;
- проблеми саморегуляції – неадекватні самооцінку і рівень домагань, слабкий розвиток рефлексії, надмірний або недостатній самоконтроль, низький рівень адаптивних можливостей;
- викривлення у когнітивній сфері – стереотипність, ригідність мислення, неадекватні настановлення, обмеженість знань, наявність забобонів;
- негативний життєвий досвід – наявність шкідливих звичок, психічних травм, досвіду насильства, соціальну некомпетентність тощо.

Особливим типом девіантної поведінки є суїцидальна поведінка (від лат. *su i* – само, *caedere* – вбивати), тобто самогубство або його спроба, спрямована на виведення особистості із кризової ситуації, усвідомлення перебування в якій є для неї нестерпним і з якої вона не бачить іншого виходу (хоча об'єктивно такий вихід можна знайти). Людина переживає безнадійність, безпомічність через фрустрацію надзвичайно важливих для неї потреб вищого порядку і через звуження свідомості мислення працює за логікою: або негайне вирішення проблеми, або смерть. Слід зауважити, що через амбівалентне ставлення до смерті (бажання смерті, яке поєднується з бажанням допомоги з боку інших людей) самовбивця часто подає відповідні сигнали про допомогу, залишаючи повідомлення – листи, наводячи лад у справах тощо. При цьому розрізняють істинний суїцид, викликаний бажанням померти через втрату сенсу життя, демонстративний суїцид як засіб привернути до себе увагу, закликати на допомогу в несприятливих

життєвих ситуаціях і прихований суїцид – дії, що супроводжуються високою ймовірністю летального наслідку через їх невиправдану ризикованість, екстремальність тощо. В останньому випадку часто йдеться про так звану парасуїцидальну поведінку, коли особистість прагне завдати собі каліцтва, щоб вийти із негативного стану шляхом афективно-шокових переживань. Для цього використовуються певні ризиковані і небезпечні для життя дії, зокрема, удушення до напівпритомного стану, ходіння в небезпечних місцях – над прірвою, по поручнях моста та ін.

Французький соціолог Еміль Дюркгейм іронізував щодо абстрактних міркувань про самогубство і зробив емпіричне соціологічне дослідження причин самогубств. Загальновідомо, що існують психологічні та соціальні причини самогубств. Дюркгейм намагався довести, що самогубства зумовлюються соціальними причинами. На його думку, над людьми у суспільстві витає суспільна свідомість і диктує їм здійснювати певні вчинки. Наприклад, це суспільна свідомість називає людину марною для суспільства істотою, тому що вона самотня, не має сім'ї та дітей, не бере участі в релігійному житті громади, не відіграє жодних функцій у суспільстві, тому це суспільна свідомість диктує людині вчинити акт самогубства і тим самим мститися людині за відмову від людей. Таким чином, з погляду Дюркгейма, головна причина самогубства – це самотність. До Дюркгейма було названо кілька психологічних причин самогубств. Дюркгейм спробував довести за допомогою результатів соціологічних досліджень, що немає психологічних причин самогубства. Інші вчені стверджували, що до самогубства схильні неврастеніки, у яких схильність до самогубства стала нав'язливою ідеєю. Також деякі вчені робили узагальнення, що всі самогубці – це душевно хворі люди, тому що тільки в стані божевілля можна робити замах на свою своє життя. Щоб спростувати їхню думку, Дюркгейм навів дані, що з євреїв число душевно хворих особливо велике, а частота самогубств серед них дуже незначна. Інший факт полягає в тому, що в будинках божевільних кількість жінок (55%) дещо перевищує кількість чоловіків (45%). Тоді як серед самогубців частка жінок становить лише 20%, частка чоловіків – 80%. Ще один факт у тому, що схильність до самогубства збільшується від дитячого віку до глибокої старості. Тоді як максимальна небезпека психічного захворювання спостерігається у віці 30 років, а в старості знижується до мінімуму. Заслуга Дюркгейма полягала в тому, що він використав у процесі підтвердження дані соціологічних досліджень, а не абстрактні міркування. Буди й такі автори, які стверджували, що схильність до самогубства передається у спадок, і наводили приклади сімей, де з покоління в покоління повторювалися випадки самогубства, наприклад французький посол у США Прево-Парадоль, Люсьєн Анатоль наклав на себе руки у 1870 р., а через тридцять років його син теж звів рахунки із життям. Також були вені, які вираховували відсоток самогубств кожної раси і національності (за їх замірами, найвища схильність до самогубства спостерігалася у німців, а нижча – у народів романської групи, ще нижча – у слов'ян).

Дюркгейм навів дані, що, хоча чоловіки і жінки отримують однакову спадковість, але вони мають різну схильність до самогубства. Якщо припустити, що самогубство – це вроджене захворювання, чому воно не проявляється в дитинстві до 5 років?

Дюркгейм виділив чотири типи самогубств: егоїстичне, альтруїстичне, аномічне, фаталістичне.

Егоїзм – прагнення любити лише себе, а не інших людей.

Альтруїзм (від лат. *Alter* – інший) – моральний принцип, що наказує безкорисливі дії, спрямовані на благо і задоволення інтересів іншої людини (інших людей). Як правило, це поняття використовується для позначення можливості приносити свою вигоду в жертву загальним благам.

Аномія – це стан беззаконня, безнормія, що існує в сучасних великих містах, настає в країні в період революції чи бунту.

Фаталізм – віра в обумовленість буття.

Аномічне самогубство. В умовах аномії у великому місті людина самотня як соціальний атом. Сучасне суспільство розвивалося дуже швидко, що призвело до втрати впливу сім'ї, моралі, релігії. За останнє століття кількість самогубств у розвинених країнах збільшилася у багато разів. Будь-яке порушення рівноваги у суспільстві веде до підвищення рівня самогубств, тому максимальні піки рівня самогубств припадають на періоди економічного занепаду чи розквіту. Зростання кількості самогубств у період економічної кризи можна пояснити зростанням безробіття та зниженням зарплати, але чому кількість самогубств зростає в період економічного розквіту, коли доходи у всіх зростають? Виявляється, що в період розквіту відбуваються самогубства із заздрощів, коли потенційному самогубцю здається, що інші люди багатіють швидше, ніж він. Під час війни кількість самогубств скорочується, тому що суспільство згуртовується на відсіч ворогові. У країнах бідність оберігає від самогубств, оскільки бідність має наслідком наявність великих семей. При аномічному самогубстві людина виражає протест проти життя взагалі або проти зловживань певної особи, тоді людина вбиває того, кого вона вважає отруєнням їй життя, а потім вбиває себе.

Егоїстичне самогубство. При егоїстичному типі самогубства людина відчуває надто великі бажання – грошей, любові, насолоди, швидкого просування по службі, які неможливо відразу задовольнити. Така суперечність між можливостями та потребами і штовхає на самогубство, бо така людина позбавлена впливу сімейної та групової моралі, яка вчить помірності та допомагає досягти душевної рівноваги. Серед протестантів спостерігається максимальний рівень самогубств у порівнянні з представниками інших релігій, оскільки протестанти сповідують егоїстичну мораль особистого збагачення. Євреї завжди жили в умовах тиску і переслідування з боку навколишніх національностей, євреї були змушені жити дружно і допомагати один одному, тому серед євреїв спостерігається дуже низький рівень самогубств. Наявність сім'ї та великої кількості дітей є добрим засобом профілактики проти самогубства. Вдівець має високу

схильність до самогубства. Егоїстичному самогубству передують стан апатії, тяжкої меланхолії, альтруїстичному – енергія та пристрасність, аномічному – дратівливість та відчай. Егоїст відчуває почуття байдужості до своїх обов'язків, суспільної служби, корисної праці і занурюється у вир туги, при цьому смерть сприймається як насолода і спокій.

Альтруїстичне самогубство. Альтруїст чинить самогубство з почуття обов'язку, наприклад, злочинець у такий спосіб викуповує свою провину, солдат у такий спосіб рятує свою честь. Хоча згідно зі статистикою, закоренілі злочинці та вбивці рідко вдаються до самогубства. Приклад альтруїстичного самогубства: згідно з звичаєм, вдова в Індії повинна добровільно йти на вогнище, де горить тіло її покійного чоловіка і добровільно згоріти живцем, інакше її чекає зневага з боку громади.

Фаталістичне самогубство. Фаталістичне самогубство викликається надлишком регламентації і названо так у тому, щоб відзначити неминучість і непохитність правил, проти яких людина є безсилою. Докладно у книзі Е. Дюркгейма «Самогубство», цей вид не розглядається.

Вчений також зазначає, що кожен народ має свій улюблений вид самогубств. Число утоплеників не змінюється залежно від пори року або від температури води на Півночі чи Півдні. Самогубство шляхом використання вогнепальної зброї найчастіше використовується в Італії та серед інтелігентної частини населення Франції. Повішення найчастіше зустрічається у селах. У містах вважають за краще кидатися з піднесених місць або під поїзд. Дюркгейм робить саркастичне припущення, що коли електрика буде більш поширена, то почастишають самогубства за допомогою електричного струму. У армії обезголовлення чи повішення вважається ганебною смертю.

Загалом можна виокремити такі рівні розвитку девіантної поведінки:

- поведінка, що є несхвалюваною (епізодичні витівки, бешкетництво);
- поведінка, що осуджується іншими (періодичні витівки, бешкетництво);
- морально негативні прояви і вчинки;
- делінквентна поведінка;
- злочинна поведінка;
- деструктивна поведінка тощо.

Відповідно можна розрізнити певні *етапи розвитку девіантної поведінки*. На *першому* етапі – ситуативному – виявляються лише окремі симптоми девіантної поведінки, зокрема, неслухняність, невиконання окремих соціальних вимог з боку сім'ї та інших соціальних спільнот. Ці симптоми можуть свідчити про необхідність зміни виховних впливів, типу взаємодії та форм соціального контролю з боку оточуючих. Якщо це не вдається, особистість або сама справляється з власними проблемами, або ж девіантна поведінка закріплюється.

Другий етап – стійких порушень – можна охарактеризувати через стійке порушення соціальних та моральних норм, вимог та першими проявами делінквентної поведінки, що поступово наближається до межі правопорушень. Тут уже є можливим входження до малих груп з вираженою

асоціальною спрямованістю. На цьому етапі особистість може і не схвалювати власну поведінку, вважати, що вона не відповідає її власним цінностям і настановленням.

На *третьому* етапі девіантна поведінка характеризується накопиченням соціального досвіду в здійсненні делінквентних дій і наближається до кримінальної (крадіжки, насилля, проституція та ін.). «Криза ідентифікації» (тобто незбіг уявлень особистості про себе і думки оточуючих), що виникає при цьому, може спричинити гострий внутрішньоособистісний конфлікт. Наслідком такого конфлікту, зазвичай, є ідентифікація з уявленнями оточуючих щодо образу даної особистості. У результаті особистість уже може сприймати свою поведінку як нормальну, таку, що відповідає її власним нормам і цінностям.

Четвертий етап девіантної поведінки особистості – кримінальний – пов'язаний з багаторазовими проявами стійкої, соціально небезпечної поведінки, входженням до груп з яскраво вираженим характером асоціальної і антисоціальної спрямованості.

На *п'ятому* етапі – деструктивному – йдеться про стійку, особливо небезпечну девіантну поведінку, тяжкі соціальні відхилення, стабільне відчуження особистості від суспільства, його норм і цінностей.